

IMRE LÁSZLÓ

A debreceni emlékezet lokális és nem lokális rétegei*

A debreceni irodalom- és kultúrtörténetnek egy korszaka (az 1940–50-es évek) azzal is jellemezhető (bár magam ennek deklarációjával sosem találkoztam), hogy a „debreceni iskola” idevalósi, itt tanult, irodalomtörténeti pályát itt kezdő notabilitásokkal indult (Juhász Géza, Julow Viktor, Kardos Pál). Aztán hamarosan „jövevény” mesterekkel futott csúcsra (Barta János, Bán Imre, Kovács Kálmán, Szuromi Lajos, Szabolcsi Miklós, Tamás Attila), s ez állt a következő nemzedékre is (Fülöp László, Görömbei András). „Tösgyökeres” debreceniek majd a 20. század végén váltak ismét meghatározóvá (S. Varga Pál, Debreczeni Attila, Szirák Péter), s ez (különböző módokon) debreceni témákat is magával hozott. Mindez bizonyos „visszatérés” formájában is megvalósulhatott: Fazakas Gergely Tamás például a két világháború közötti Dóczy jeles tudós tanárának dédunokája. S ha már szóba került: nemcsak a kötet főszerkesztőjeként érdemel említést (sőt elismerést!), hanem tanulmányának sajátos „táguló” perspektívájával is. Látszólag október 31. megünnepléséről, emlékműállításról stb. szól, a helyszín és az emlékmű viszont János Pál pápa debreceni látogatása és koszorúzása folytán a keresztyénség történetének nevezetes emlékhelyévé „emelkedett”, csaknem világtörténeti rangra tett szert, és ennek révén Debrecenhez is „évezredes” súlyú érdeklődés kapcsolódhatna. (Ezt – persze – Debrecennek kellene szorgalmaznia!) Hogy aztán e mostani kötet szempontjából mindez minő (majdnem „láthatatlan”) szempont- és értékválasztási következményekben érhető tetten, arra vonatkozóan monográfia méretű vizsgálódás lenne alkalmas.

Egy bizonyos: a kötet egyik („lappangó”) érdeme, hogy a 20. századi elődök rossz lelkiismeretét némileg enyhíti, hiszen hibátlan értékigénnyel, jó jelű, szigorú kritikával gazdagított lokálpatriotizmussal közelítenek a kötet szerzői a szerföltt gazdag múlt-hoz és jelenhez. Az meg aztán csakugyan páratlan telitalálat, ahogy néhány szerző „elédolgozik” az utókornak, amikor például az elmúlt évtizedek debreceni építészétet taglalva jövő századok műltszemléletét alapozzák meg.

Figyelemre méltó az is, hogy a debreceni múlt érzelmileg is rendületlen hűségű gondozóinak viszonya is majdnem minden esetben némileg ambivalens, az azonosulás mellett nem nélkülöz bizonyos kritikai távolságtartást sem. Ennek is megvannak az előzményei. Julow Viktornak például – elmondása szerint – voltak még közvetlen negatív tapasztalatai az 1930-as évekből a cívis parasztpolgár típusok értelmiségellenes

* *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020.

gőgjével kapcsolatban. (Ez az elbizakodott „fafejűség” tehát száz éve még létezett, akkor is, ha Kazinczy annak idején inkább „belevetítette” a debreceniségbe, mintsem megtapasztalta volna.)

A szocialista korszakban nagyra értékelték a város Kossuth-kultuszát, 48-asságát, holott ez is társult különböző egyoldalúságokkal. Nem látták be, amit pedig 1848–49 bebizonyított (s Kemény és Deák ezért szorgalmazta a kiegyezést az általuk egyáltalán nem kedvelt Habsburg dinasztiával és Ferenc Józseffel), hogy a független Magyarország nem nagyon tudja megőrizni területi épségét. (Minthogy az összlakosság nagyobb hányada nem magyar ajkú.) A történelmi Magyarország csak az egy személyben osztrák császár és magyar király révén tudhat szilárd alapokon állni. (Legalábbis egy darabig – remélték Deákék.)

Hogy aztán mennyi köze van e „nyakas” (éppen nem több szempontú racionalitáson alapuló) debreceniségnek a 18–19. század fordulóján felvirágzó elit kultúrához, vagy éppenséggel az 1930-as években Németh Lászlóhoz, Karácsony Sándorhoz „húzó”, a népi mozgalmat támogató hevülethez, nehezen mondható meg. Ugyanis Kálmán C. György (Debreczeni Attila által idézett) kérdésére, hogy tudniillik valóban van-e ennek a városnak valami különös-különleges hatása az ott lakók vagy ott nevelkedettek gondolkodására (24.), alighanem nehéz válaszolni, hiszen biztos, hogy évszázadokon át volt, de még bizonyosabb, hogy az 1960–70-es évekre már jóval kevésbé. Család és neveltetés dolga is ez, de még inkább arról van szó, hogy Karácsony Sándor és Németh László magyar nép és kultúra kultusza azért hódíthatta meg az ifjúság tízezreit, mert politikai feszültségek is mutatták: ha nem is csak a debreceniségből, de annak bizonyos tradícióiból nyertek igazolást a náciizmus és a sztálinizmus (mint egykor Bécs és a török) szorításában létharcra kényszerülők. A 20. század második felében igazi tömeghatása Szabó Magda – nem egyszer leányregény-szinthez igazított – műveinek lehetett. Szabó Magda ugyanis kiváló érzékekkel találta el a súlyos történelembölcseleti távlatú örökségnek a családi intimitás szintjén „hétköznapiasított” változatát, amivel el is kerülte a szocialista korszak hivatalos szemrehányását. Hiszen nem történelmi dilemmák, hanem „női” viszonylatok merültek fel, s ezeket miért is kellett volna olyan konklúziók miatt elmarasztalni, melyek kellő súllyal nem is szerepeltek a művekben.

A lokális emlékezeti rétegekre vonatkozó töprengések kényes kérdése a lokalitás foka. Mennyiben helyhez kötődő, s mennyiben hozható összefüggésbe más korok és más helyszínek analóg, vagy esetleg távolról rokon ambícióival, illetőleg sorsával. Julow Viktor (igaz, inkább magánbeszélgetésekben, tudományos dolgozataiban csak érintőlegesen) kedvenc ötlete volt, hogy Kelet-Magyarországon és Erdélyben azért lehetett nagyobb a fogadókészség az ótestamentumi élményre (a reformáció útkereső szakaszában), mert fennmaradt pogány kori hiedelmekre épülhetett. Ennek kései, s fejtörést okozó megfelelője az, hogy Ady vallási élményében is elenyésző a Jézus-versek aránya. Ennek szintén sokféle megfelelője lehet Európa-szerte. Újabban az orosz előidőkre vonatkozó, inkább művészi alkotások aknázzák ki az orosz kora keresztény hitvilág pogány elemeinek funkcióját.

Merész társítással még az is meggondolandó, hogy az a bizonyos „harmadik út”, ami Gulyás Pál és Németh László esetében saját tradíciót és eszményvilágot keresett (a náciizmus és a sztálinizmus helyett), megfeleltethető-e különböző civilizációknak és válástörténeti korszakoknak, azok saját tradíciókra építő egyediségének. Aligha vonható kétségbe, hogy az új értékek megnyilvánítása gyakran ilyen újszerű elvonatkoztatás eredménye. (Ilyesmit a kötet több írása érint, például Erős Vilmos a harmadikutasság kapcsán: 280.) Kétségtelen, hogy a Karácsony Sándor – Németh László – Gulyás Pál-féle harmadikutasságnak is megvoltak az előzményei a korábbi századokban. (Az 1930-as években, illetve a 40-es évek elején pedig azért lehetett roppant hatása a közép- és felsőfokú tanuló ifúságra, mert az ország sorsát jó irányba fordító mozgalommá nőhetett volna, ha nem söpri el a II. világháború.)

Keményfi Róbert kötetnyitó esszéjében az antropológia inspiráló értékei közé sorolja az „idegentapasztalatot”, amely a magyarság esetében a nyugat-európaiktól, a Róma központútól eltérő kulturális mintázatok funkcióját vonja be a vizsgálódásba, de nem pusztán a debreceniség megragadásában lehet eligazító, hanem minden nagyszabású, megtermékenyítő differenciálódásban szerepet kaphat. (Ezért beszélhetünk lokális és nem lokális tradíció-elemekről.) A *Kisebbségben* koncepciójában is fel-felbukkan ennek megfeleltethetően a másság és mégis ide tartozás kettőssége, de már személyes relációban. Egy közepszerű szépírói adottságú irodalmi diktátor, Kazinczy (nyugat-európai, vagy annak vélt értékek nevében) nyomja el, vagy legalábbis magához kívánja hasonlítani az igazi génuszokat (Berzsenyit, Csokonait), ahogy majd Babitsot látja hasonló szerepben Németh László. Holott (s ez már történelembölcselet!) a nagy „központok” (Róma, illetve Bizánc, majd Bizánc szerepét átvéve Moszkva) általánosító instrukciói ellenében újulhat meg a világ. Mindez történelembölcseleti szinten nem kevesebbet jelent (a debreceniségre vonatkozóan is), mint hogy ami a központokból nézhető „fara-gatlanságnak”, sőt makacs tudatlanságnak, anélkül a világ olykor nem képes megújulni, előre lépni. Erre lehet példa, hogy a 20. század második felében az orosz széppróza a peremterületek, a nemzetiségi szféra felől újul meg (pl. Ajtmatov), s általában is a korábban perifériális dél-amerikai regény jelent előrelépést.

Győri L. János abból a szempontból érinti ezt a kérdést, hogy bár nem a város szülőtte se Karácsony Sándor, se Makkai Sándor, a debreceniségről transzcendens távlatokban ők tudtak gondolkodni. Makkai (akárcsak Csikesz Sándor és Révész Imre) teológus volt, s mint ilyeneket, megérintette őket a 19. század végének protestáns „ébredési mozgalma”, amelyet belmisszióknak is neveztek. Ezzel szemben Karácsony magyar-német szakos tanár volt, utóbb a pedagógia professzora a debreceni egyetemen, szellem-történeti ihletésű nemzetkarakterológiai ambíciókkal. Tüzetes vizsgálódás ebben az ügyben is különbséget tehetne a magyar (sőt debreceni) és az összeurópai protestáns megújulás között. A lényeges azonban az, hogy a Karácsony Sándor – Németh László-féle nemzetpedagógia egyfelől lokális nemzeti emlékezeten alapul, egyszersmind azonban nem lokális indíttatásokat is hordoz. Győri L. János idézi is Karácsony Sándor 1946-os megfogalmazását: „az új magyar ébredés központjává a tősgyökeresen magyar

és református Debrecennek kellene válnia”. (149.) S aki ebben valami ábrándos reményt látna, annak hadd ajánljuk figyelmébe Finnország példáját, ahol a lutheránus papság és pedagógus közösség néhány évtized alatt egy eléggé jelentéktelen kis népcsoportból Európa élvonalába emelte a finneket a 20. század közepére.

A kötetből kibontakozó Debrecen-élménynek (természetesen) többféle „csonkagsága” is van. (Például az, hogy Debrecennek nincsenek több száz éves építészeti emlékei, mivelhogy kő nem lévén a közelben, nagy részben fából, vályogból, nádból, valamint téglából épült, s számtalan tűzvész pusztította.) Az emlékezet hiányzó vagy legalábbis fogyatékos térdimenziója helyére az idő, illetve az etnikai, szellemi, felekezeti, szociológiai előd-mozzanatok dominanciája léphet. A kötet által sugalmazott jövőkép (ha egyáltalán beszélhetünk erről) az előtörténetből rekonstruálható. Ennek leginkább szuggesztív példája, hogy Térey János több művet is szentel Debrecennek, de életműve más pontjain egyéb városok is kulcsszerepbe kerültek (Sztálingrád, Königsberg – szerfölött áttételes analógiák léptékében). Talán a pusztulás és a másłétre „ébredés” logikája szerint. A közkeletű, egyszerűnek látszó azonosítások („magyar Genf”, „kálvinista Róma”) éppenséggel nem „könnyű” magyarázatokat vonzanak. Élni akarás, eltérés a globálisan elterjedttől, értékőrzés és értékmegújítás összekapcsolása, létharc és sok más egyéb fogalmazódik meg Debrecen múltjában, mely példás magaslatra emeli nemcsak a kálvinista gyülekezetet, hanem az iskolát, a tudást, a takarékoságot, a misztikum nélküli vallási gondolkodást, a kényszerű megalkuvásokkal létezés filozófiáját. (Már csak azért is egyszerű ötlet volt tanulmányt szentelni e kötetben Kecskemétnek, hiszen mind az egyezések, mind az eltérések szignifikánsak. Nem véletlen, hogy Németh László „nemzetmitológiájában” Debrecennel vetélkedő szerepet szánt neki.)

Hosszan lehetne sorolni, hogy mi minden maradt ki a kötetből, bár ez sokszor a leginkább terméketlen észrevétel. Viszont csakugyan feltehető a kérdés: hogyan érintette a debreceniség funkcionálását, amikor a két világháború közötti időszak egy bizonyos pontján a város lakosságának nagyobb hányadát adták a görög katolikusok, mint a reformátusok? (El lehet képzelni olyan Rómát, melyben nem a katolikusok volnának elsöprő többségben?) Tudnivaló, hogy amikor (a 19. század végétől) az iparosítás munkaerőigényét kielégítendő nagy létszámú görög katolikus betelepülő érkezett keleti, illetve északkeleti irányból (román, szlovák és ukrán háttérű etnikumból), az akár Debrecen eredeti jellegének, speciális értékének módosulásához vezethetett volna. Senki nem gondolhatja, hogy a kezdeti katolikus, majd tömeges görög katolikus térnyeréssel szemben valamiféle ellenséges vagy kirekesztő magatartás lett volna indokolt, de bizonyos szembenézés, helyzetértelmezés éppenséggel elképzelhető lett volna. A kálvinista többség ugyan utóbb helyreállt, de a valamikor egységet és gálarabságot is vállaló hűséget mégis felekezeti és etnikai integráló erők biztosították. Ami végül is összefügghet azzal a dilemmával, hogy lehet-e a mai és a holnapi Debrecen a kálvinista Róma utóda. Minden bizonnyal. De csak ha a jövő kérdez és a múlt kötelez...

Az újabb nemzedékek számára egy nem túlságosan jelentős Szabó Magda-regényből készült filmsorozat (*Abigél*, 1977) „népszerűsítette” a debreceniséget. (Ha egyáltalán

a nézők többsége tisztában volt azzal, hogy egy debreceni protestáns oktatási intézményről van szó, amely a II. világháború fenyegető éveiben is értékőrző és bátran emberséges tudott maradni.) Az *Ókút*, amely az író nő gyermekkorára és családjára szól Debrecenről, talán az író nő legértékesebb könyve. Ahogy ebben a kötetben Kecán Mariann írja: „a báránypépet a kollektív és az egyéni emlékezet szempontjából egyaránt fontosnak ítéli, mert a város és a felekezet címerében feltűnő Krisztus szimbólum egyúttal összefoglalója, sőt megidézője a gyermekkor elmúlt idejének, a szülőváros emlékezetének.” (216.) Látszólag szoros kapcsolódás ez a több száz éves múltéhoz, másrészt bizonyos eltávolodás is attól. A szocialista kultúrpolitika a legbalosabb időszakában is hivatkozott a reformáció „haladó” voltára, arra, hogy a néphez hű falusi lelkészek és tanítók nagyszámú hátrányos helyzetű, szegényparaszti származású diák előmenetelét szorgalmazták, gyakran biztosították. Szabó Magdánál családi nosztalgia és hagyományőrző hűség egyesül, ámde nem Karácsony Sándor és Németh László jobb esetben társadalmi mozgalommá szélesedő szellemiségének nivóján.

Elégedetten konstatálhatjuk, hogy Szabó Magda műveinek széles olvasottsága valóban sokak figyelmét hívja fel olyan közösségformáló értékekre, melyek Debrecen kuriózummá tették egész Európa szemében. De el kellene jönnie olyan időknek, olyan íróknak (ilyen volt, s főképpen ilyen lehetett volna Térey János), sőt olyan társadalombölcselelőknek, akik eleven, érdekes, időtálló értéként kezelik a kálvinista Róma örökségét. Tudás, kötelességérzet, munka, nemzeti felelősségérzet, hagyománytisztelőtől révén kerülni Európa élvonalába, mint a finnek. Hiszen van-e, lehet-e ennél időszerűbb feladat manapság? Ehhez nyújthat hathatós segítséget Debrecen múltja, s legkivált ez az érdekes és színvonalas kötet.

IMRE LÁSZLÓ

professor emeritus

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

imre.laszlo@arts.unideb.hu

Local and Non-Local Layers of Memory in Debrecen

Abstract: One of the “hidden” merits of the volume titled *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig* (*Patterns of Debrecenness: Layers of Urban Identity and Local Memory from Early Modern Era to the Present*) is that the authors approach the extraordinarily rich history and present of Debrecen with impeccable evaluation and local patriotism enriched with well-aimed, strict criticism. It should be emphasised that some of the authors “works ahead” for the posterity, when, for instance, discussing the architecture in Debrecen in the past few decades they provide foundation for future centuries on how to interpret the past. It is also worth mentioning that the emotionally

loyal caretakers of Debrecen's past, in almost all the cases, have a somewhat ambivalent relationship with the topic, besides identification they also maintain a certain critical distance.

Keywords: urban history/urban identity, cultural and local memory, regionalism

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/261-366](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/261-366).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

